Г. Димитров

Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение

Част I

София, 2013

Изданието е направено по:
КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
в историческо, географическо и етнографическо отношение

от Г. Димитров
София, Придворна печатница Б. Шимачек, 1894

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Петър Величков, съставител и редактор, 2013
© Издателство „Изток-Запад“, 2013

ISBN 978-954-321-588-1

КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

в историческо, географско и етнографско отношение

от Г. Димитров

В три части

Част I

ИЗТОК
ЗАПАД

Изданието е спечелило конкурс по програмата
„Помощ за книгата“
на Министерство на културата

Съдържание

Забравеният Георги Димитров
и незабравимите му книги (Петър Величков) 9

Забележка (вместо предговор на книгата) 15

Част I
КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ / 25

Българи 52
Българската църква. 63
Свещеници. 76
Църкви. 78
Турци 86
Ромъни 94
Гърци 96
Цигани 104
Евреи 107
Помаци 132
Българо-католици 135
Татари 142
Гагаузи 144
Арменци 145
Протестанти 153
Цинцари 167
Каракачани 168
Чужденците 169

ПО ВЪЗРАЖДАНЕТО / 175

Унищожението на Търновската патриаршия 177
Унищожението на Ипекската и Охридската независими архиепископии..... 179
Нови усилия и средства за погърчването на българския народ 181
Юрий И. Венелин и отец Неофит Бозвелията 185
Старото учение и въвеждане на Ланкастърската метода..... 190
Свищовското училище 198
Казанлъшкото училище. 200
Копривщенското училище..... 201
Търновското училище 202
Панагюрското училище..... 204
Софийското училище..... 204
Старозагорското училище..... 206
Началото на периодическите списания у нас 208
Хасковското училище и други училища..... 217
Начало на вестникарството у нас..... 225
Деятелността на преселниците от Копривщица и пловдивското училище 240
Одринското училище..... 244
Откриване на читалища..... 269
Установение празнуването на българските просветители св. св. Кирил и Методий..... 274
Окръжни от Патриаршията против успеха на българските училища..... 277
Мустафапашанското училище..... 278
Първата българска книжарница..... 280
Болградската българска гимназия..... 281
Варненското училище..... 282
Откриване на женски дружества 287
Бургас и Анхиалското училище..... 289

СВИРЕПСТВАТА НА ГРЪЦКИТЕ ВЛАДИЦИ, ИЗГОНВАНЕТО ИМ ОТ БЪЛГАРИЯ И ОЧЕРЦИ ПО ЦЪРКОВНИЯ ВЪПРОС / 293

Търновский митрополит Иларион и отец Неофит Бозвелията..... 294
Свалянето на Панарет, завръщането на Бозвелията и ръкополагането на гърка Неофит за Търновски митрополит 297
Отравянето на дякон Дионисий в патриаршията..... 301

Отпечатването на Новия завет на прост български език. 302
Богословското училище в Цариград 304
Завръщането на отец Неофит Бозвелията
и четвъртото му заточение 305
Изгонването на Неофит Търновски 309
Търновский Атанасий удавен 310
Построяването на българската църква в Цариград 312
Правителствена заповед до Патриаршията
за ограничение злодействата на владиците 314
Ловченский владика Мелетий и гъркинята Мариола 317
Първият български владика 320
Позорното изгонване на Видинский владика Венедикт 322
Извънредните патриаршески коварства и владишки злодейства 326
Изгонването на Търновский Неофит 331
Изгонването на Пловдивский Христант 333
Следствия от Кримската война
по църковно-народните управления 335
Отказването на сливенци от гръцкия владика Кирил 342
Аргосването на свещениците при българската църква в Цариград 343
Образуването на унията. 345
Изхвърляне името на патриарха и изгонване на четирима владици 352
Самоковский дели Матей. 360
Пиротский Антим и синодалното
послание при изпращане нов пастир 366
Велеский Антим 371
Шуменский Вениамин и едно негово афоризмо 371
Отказването на българите да вземат участие в избора на патриарх,
Пловдивский Паисий и повикването [на] народни представители 377
Пловдивский Паисий и борбата за четене по славянски в Пловдив 379
Повикването народни представители в Цариград 388
Отлъчването на народните български владици,
15-те устъпки, афоресването на патриарха
и заточението на българските народни владици 390
Пристиганието на българските народни
представители в Цариград и изработените от тях осем точки 400
Посрещането и изгонването на Софийски Доротей 405
Отравянето на братя Миладинови, смесената
българо-гръцка комисия и разглеждането на осемте точки. 408

Упорството на българите против
емирнамето и българо-гръцката комисия 411
Постоянството на русенските граждани,
особено на гражданките, при изпъждането
на владиката Синесий, великото гръцко събрание и завръщането
на народните български владици от 3 1/2-годишното заточение 418
Пристигането на владиците 432
Горчивата патриаршеска подигравка с мъртвото тяло
на народния пастир преждебивши Велеский Авксентий 434
Струмнишкий Иеротей 439
Второ велико събрание и свалянето на патриарх Софроний 440
Новият проект на патриарх Григорий VI по църковния въпрос 441
Мемоарът от Централния български комитет 443
Изгонването на Търновский Григорий 445
Врачанский Паисий 448
Паисий или Палисвет 451
Отстраняването на Видинский Паисий 455
Дописка от пловдивските гърци и любопитната
характеристика на българите във в-к „Епталофос“ 459
Двата правителствени проекта по църковния въпрос
и отказването на някои българи владици от Патриаршията 460
Новите комисии, последният проект по църковния въпрос
и останалите гръцки владици от България 464
Велеский Антим 471
Охридский Мелетий 472
Нишский Калиник 474
Кюстендилский Игнатий 474
Решението на църковния въпрос и упорството
на гърците в приемането на фермана 477
Пристигането на народните представители в Цариград
и безплодните действия за спогодба с Патриаршията 483
Службата на 6 януари от българските владици в Цариград,
тяхното извержение, заточение и завръщане 488
Избирането на Българския екзарх
и буйствата по това на Гръцката патриаршия 494
Провъзгласяване схизмата от гръцкия патриарх Антим 499
Одринский владика Кирил 504
Попският фабрикант в София 505

Забравеният Георги Димитров и незабравимите му книги

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

Изключително ценни материали из живота на българите са побрани в двата тома на „Княжество България“, а също и в „Страданията на българите и освобождението на България през 1877/78 година“ от Георги Димитров. Повече от век книгите му са познати предимно на специалистите. Името на този автор няма да откриете в българските енциклопедии.

Съдбата на „Княжество България“ е драматична, такава е ориста и на автора. Неотдавна открих кратко съобщение във в. „Вечерна поща“ от 10 юли 1906 г., от което се разбира как е умрял Г. Димитров. Той постъпва на 5 май с.г. в Александровската болница и на 24 с.м. предава Богу дух. Погребват го на болнични средства, защото се разорил от издаването на двата тома на „Княжество България“ и „Страданията на българите и освобождението на България през 1877/78 година“. Накрая некрологът завършва така: „Така загинват скромните ратници, които са жертвали живота си, за да издигнат пред света величието на своя народ.“

Димитров си пати, че е русофил. Той е роден около 1836 г. в Кюстендил, но идеята за съставянето и написването на „Княжество България“ му идва, когато е чиновник в Пловдив. На 27 април 1889 г. той започва тримесечната си обиколка из Югозападна България, за да събира сведения. Иска да представи историята ни като българин, а не да четем за нея от писанията на пристрастни чужденци. Когато през октомври пристига в София, съветват го да потърси помощ от министъра на народното просвещение Г. Живков.

Вместо исканото препоръчително писмо, което да го улесни в обиколките из Княжеството, през 1890 г. в Търново го застига

окръжно на министерството, което разпорежда на общинските управления и духовните началства да не му дават сведения. Междувременно диктаторът Стамболов си втълпява, че събирачът е руски шпионин и всички жандарми непрекъснато го следят и тормозят.

В книгата си „Страданията на българите..." Г. Димитров пише за диктатора: „Покойният Стамболов... много майки разплака, много стопанки в черно облече и много сирачета остави. Но и неговата майка разплакаха, и неговата жена зачерниха, и неговите дечица сирачета останаха. А пък и онзи, който извърши това със Стамболов, и него ще постигне тази участ. Съдебните закони понякогаш се тъпчат, но естественият не се тъпче и той е неумолим."

През 1893 г. материалът за първия том на „Княжество България" е готов за печат. Димитров потърсва помощ от княз Фердинанд, който му дал 5 наполеона. За да отпуснат по-щедра лепта, искат от автора да представи ръкописа си за оценка в Министерството на народното просвещение. Страхувайки се, че трудът му ще бъде присвоен, още повече че на чиновниците в Княжеството Живков вече е разпоредил паралелно да събират такива сведения, Димитров отказва да го представи.

Вместо това през май 1894 т. той взема заем от Пловдивската народна банка и сключва договор със софийския печатар Шимачек. Когато книгата е готова, започват неприятностите за автора.

Двама владици подкупват печатаря и спират книгата. Председателят на Св. Синод дядо Григорий и софийският владика Партений научават, че в тома има писано за тяхното минало. Двамата решават на всяка цена да конфискуват отпечатаната и подлежаща на подвързия книга. На 18 декември 1894 г. владиците пращат стражар да вземе един екземпляр, но не успяват. На другия ден накарват софийският помощник инспектор в полицията Н. Груев да поиска от автора същото. Отиват и при министъра, но не сполучват да се доберат до първия том на „Княжество България".

Тогава дядо Григорий брои 200 наполеона на печатаря Шимачек, който арестувал тиража. Пуска се слух, че печатарят е фалирал и на негово място се явява бившият притежател на печатницата Г. Прошек. Преговорите и с него удрят на камък.

Изобличителят Димитров се вижда в небрано лозе. Не може да продаде тома и да върне борчовете. „В лошо положение изпаднах – казва той. – И за прехрана на семейството си нямах пари."

На 18 януари 1895 г. двамата свети старци използват рождения ден на престолонаследника Борис, за да настояват пред баща му, княз Фердинанд, че първият том на „Княжество България“ трябва да се претопи.

Авторът обаче не се отчайва и тайно от владиците препечатва книгата. Докато те се усетят, томът започва да се продава и благодарение на ценността си и ниската цена се харчи като топъл хляб.

Цяла България може да прочете за някои подли подвизи на Григорий и Партений. За Партений е изнесено, че бил на младини един от най-силните защитници на елинизма. Че за него българският език бил варварски и че той с отвращение произнасял думата българин. А за Григорий Димитров се солидаризирал със Захари Стоянов, който нарича светиня му „народен предател“.

Вместо да спечели от книгата, Димитров губи. Доверява се на „стария приятел“ Милков, комуто поверява разпространението. Среща го издателят Драган Манчов и го предупреждава: „Абе човече Божий, не може ли да повериш труда си на някое честно лице, ами на този, който, с когото се е заловил, в земята го е заровил. И който от Народната банка чужди пари е изтеглил, та тебе ли ще пожали?“ Наивният Димитров защитава разпространителя, но Манчов е непреклонен: „Запомни ми думата. Този човек ще те опропасти, без да се усетиш и сметка няма да ти даде.“ Както и става.

„Приятелят“ не само заграбва по-голямата част от пловдивския тираж. Овълчен, той влиза в тайна сделка с печатаря Шимачек и дори разпродава и софийския тираж. Димитров решава да поиска от Министерството на народното просвещение да изкупи останалите при него екземпляри. Та с парите да се разплати на кредиторите си и да издаде третия том.

Затова на 28 януари 1898 г. отива при министъра – тогава народният поет Иван Вазов. Авторът на „Под игото“ му казва, че „Княжество България“ щяло да служи на бъдещия историк като главен източник на новата българска история. След това праща Димитров при архиваря да провери за отговор. Архиварят му дава писмо още от 12 януари, което е отрицателно. Министерството отказва да откупи екземпляри. За куриоз то е подписано от самия Вазов. Последният се извинява на Димитров и се оправдава, че е измамен и че е подписал несъзнателно.

Димитров обвинява за този провал Стоян Заимов. Последният е бесен, защото авторът на „Княжество България“ писал за неговите книги „Васил Левски“ и „Миналото“, че са пълни „с лъжи

и измислици“. Затова попречва двата тома на Димитров да бъдат откупени за училищните библиотеки.

Отчаяният Г. Димитров се отказва да издаде третия том на „Княжество България“, а вместо него отпечатва „Страданията на българите и освобождението на България през 1877/78 година“. По това време той е много изпаднал материално. Дълговете му с лихвите вече стават неизплатими. Отгоре на всичко „старият приятел“ Милков се сговорва с управителя на пловдивската печатница Ив. Георгиев. Те слагат ръка и на втория том, който разпродават, без да дадат и стотинка на злощастния автор.

И с излязлата вместо трети том „Страданията на българите...“ Димитров не успява да изплува. Книгата е отпечатана през 1899 г. и оттам нататък Димитров сякаш потъва вдън земя. Остава огорчението му. Той, например, се ядосва, че чужденецът, който обикаля България с научна цел, винаги е подпомаган от властите. Но Димитров се радва, че въпреки трудностите успява да състави обширно описание на Княжеството, да издири неоткрити старини, да събере автентични сведения за стари приключения. Неговите книги трудно могат да бъдат съпоставени с други, защото не само съдържат безценни сведения, но са и написани със завладяващ стил. Те са фантастичен коктейл от история, етнография, поселищни истории.

Димитров се открива пред читателите си в своите обширни предговори. Колко идеализъм има в това му изявление: „Най-славните народи и най-великите мъже се съдят пред света от историята. Пред съдовището на историята победителите слезват от техните победоносни кола; мъчителите не създават вече страх; принцовете се явяват съблечени от техното суетно величие. Онова само, което е честно, е полезно, а времето раздава равноправно възнагражденията си и наказанията си.“

Със смъртта на Георги Димитров остава неизвестна и съдбата на третия том на „Княжество България“. Според бележката във „Вечерна поща“, той го бил допълнил и донесъл със себе си в Александровската болница. Какво става с ръкописа, не е известно. Остават само отпечатаните книги.

Петър Величков

КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
в историческо, географско и етнографско отношение

Част първа

Забележка
(Вместо предговор на книгата)

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

Читателю! Като вземете предвид:

1. Че след като обходих Южна България с една ограничена програма по събиране сведения, през месец октомври 1889 г. посетих столицата София и от отпечатаните програми дадох в Министерството на народното просвещение с уверение, че ще бъда насърчен в предприятието си и с надежда за някои наставления. Но през месец януари 1890 г., когато се намирах в Търново, застигна ме окръжно, с което се искаха същите точки, които бяха изложени в моята програма. Точките бяха разделени на две – едни се искаха от общинските управления, а другите от духовните началства под предлог за съставяне географически речник. Виждах, че между точките има и такива, които не съвпадаха в материала за географически речник, предчувствах, че може по-рано да се появи нещо в роде *алманах*, обаче като бях опитал вече, че по такъв начин никой път не могат се събра точни и верни сведения, не се отчаях, ако да посрещнах в някои градове и спънки, тъй като общинските управления, които били изпратили в министерството такива сведения, не искаха да си правят труд повторно.

2. Мнозина, особено някои от учителите, като виждаха как старателно събирах разните сведения, доста ме насърчаваха в предприятието, но често пъти срещах и такива личности, които още вярват, че всичко трябва да очакваме от чужденците и доказваха, че събирачът на подобни материали трябвало да бъде някой дипломиран професор, чужденец, а пък окръжният тогава в Лом

прокурор, някой си Монев, много по-далеч отиваше. Според него всичко онова, което се изработва в нас и от нас, било калпаво, та трябвало, както русенското общинско управление, даже и камъните за постилане на улиците из странство да докарваме. Обаче и това не можеше да ме отчае, защото по мое убеждение, излъгани ще останем, ако очакваме от чужденеца едно обширно и вярно описание за отечеството ни, понеже чужденецът, ако се яви даже и между най-образования народ с такава една цел, той не ще намери онзи прием, онова доверие, които би намерил туземецът; при това чужденецът не може и да вникне във всичките тънкости на един народ с нрави и обичаи, съвършено странни за него. Още, чужденецът често пъти предирва и забелязва изследванията си за нашите страни с по-друга цел от нашите желания и надежда, под погледа на интересите на нашето отечество. Често пъти той излага своето мнение, не от силното си убеждение в истината, нито от нейната ясна очевидност, но от някоя свръзка на интерес или пристрастие, и представлява нещата, не както са те сами по себе си. Тъй например, *Гопчевич* казва, че кракът на сърбина се простирал дори до Битоля, Дебър, Кичево, Тетово, Мелник, Серес и пр. *Лежан* пише че в Югоизточната част на Пловдивския окръг се намирали голямо число арнаути, преселени из Албания, и в картата си представлява градовете Панагюрище, Копривщица и Татар Пазарджик на еднакво разстояние от Пловдив. Той нарича помаците османски турци, а пък други пишат, че те били поляци, заробени от турците в някоя война с Полша и преселени тук. *Каниц*, като описва нашите пости, казва, че най-строгите били Великденските и Петровските, а за Успение Богородици – две седмици, за Кръстовден – две седмици, за Покров Богородици – една седмица, за св. Архангел – една седмица, както и за Рождество Христово, били по-леки и в тях се разрешавало риба, мляко и сирене. От Въскресение до Егоровден и от Петровден до Димитровден не се позволявало венчаване. Асан (Асен) и брат му Петър, които освободили българите от игото на Византия, не били българи, но власи. *М. Дянченко* пише, че нашите българи по селата скубели перушината на живите гъски и като пониквали, повтаряли това. Още, българите по селата продавали млякото по един франк оката и изобщо били безнравствени, безчестни, обичали просията и в църквата цигари пушили. Даже и в съчиненията на *К. Иречек*, който по-внимателно е изучавал нашето

отечество и безпристрастно е писал, често пъти се срещат неща, съвършено криво представени. Той казва, че във Фере и Факия носели еднакво облекло и говорили едно и също наречие, обаче във Фере носят облекло, което в България никъде не се среща и употребляват особено наречие. К. Иречек казва, когато се намирал в Караагачко, слушал, че гагаузите били наричани *зълъвци*. Но тези, наричани *зълъвци*, не са гагаузи, а арнаути, жители на с. Зълъв (Одринско). Също и за сургучите, за река Стряма, за Бяла Черква и много други никак не са верни. При това на Монев ще кажа, че неговият професор ще посети само народните библиотеки у нас и ще се запознае с консулите, може би и с окръжните управители, но никой път няма да посети нашите училища, индустриални заведения, болници, затвори, а пък нито се интересува, нито ще приеме да стъпи във вонящото жилище на някой сляп или хром старец и да извлече нещо за нашата история.

3. Чужденецът, който е обикалял нашето отечество с научна цел било в турско време, било след Освобождението, винаги е бил подпомаган от властта в пътуването си, аз обаче често пъти съм бил подозиран и преследван. Околийският началник в Кара Агач, някой си Хр. П. Нотович от Търново, още по-далеч отиде. Той казваше, че отпечатаната програма, с която събирах сведения, била направена нарочно за по-лесно агитиране против правителството и като ме арестува в хана, телеграфира на окръжния управител в Пловдив, че съм се събирал с кмета, който бил *черна душа*. Не зная по коя причина окръжният управител не му отговаряше и аз трябваше да чакам и да губя времето си напразно. Но, за мое щастие, намери се в списъка на спомоществователите за книгата името на търновския окръжен управител, П. Манолов, на когото Нотович, като познавал почерка, освободи ме. А пък бившият полицейски пристав на IV участък в София, Тодор Тотев, на 11 миналия месец март, придружен от неколцина жандарми, направи обиск в жилището ми. Най-първо той поиска да узнае от колко години се занимавам със списанието и какви суми получавам из Русия. После претърси долапите и сандъците за динамит. Задигна всичките ми книжа на участъка и две малки шишета, които вярваше да съдържат някоя тайнствена сила, но всъщност едното съдържаше лепило (замк), а другото – ситна сол. Лепилото се лесно опита, но не и солта, защото от нея

никой не смееше да вкуси, ако аз няколко пъти и да лизвах. Във всичките ми книжа и писма, които така бидоха разбъркани, щото един месец не можах да ги разпределя, намериха се две писма из Русия и един печат написан на турски и български. Едното писмо носеше дата 1881 г., изпратено от един мой приятел офицерин, с което молеше да му доставя една ока тютюн. Другото от Сохум кале от един българин, който, като прочел във в-к „Новини“ програмата на книгата „Княжество България“, изпратил три рубли, за да му доставя една книга, а пък печата беше на Бунархисарската община, останал в мене още през 1871 г., когато се бърках по народните работи в Одринско. Печатът както и двете писма се изпратиха в градоначалството и не ми се върнаха, въпреки че по адреса на едното ще трябва да изпратя една книга, на която съм получил стойността.

4. Като съм чувствал силите си слаби, за да се впусна в такова едно предприятие, в което се изискваха огромни материални и морални жертви, с ограничената си програма предполагах в продължение на шест месеца да обходя цялото Княжество, обаче, насърчен после от някои приятели, за да съставя едно по-обширно списание за нашето отечество, трябваше да издиря и някои неоткрити старини, да изпитам неща, за които никак не е писано досега, да събера сведения за стари и на изгубване вече приключения и на много криво и погрешно изложени действия справки да направя, та вместо шест месеца, пътуването ми се продължи цели три години, което погълна и значителна сума пари, защото често пъти попадах и на такива разбойници – ханджии, за каквито е спазена и народната българска песен:

Да ходя, мамо, да ходя – да печеля за кираджии,
за кираджии, арабаджии – и прокляти ханджии,

и действително, между нашите ханджии се срещат и такива хора, които, ако им се удаде, на пътника и кесията измъкват из пазвата. Геологът Г. Златарски, заедно с един професор из Австрия, пренощували на 26 май 1890 г. в град Добрич, в хотел *България*, на който съдържателят бил някой грък. Те си носели вино и хляб от Варна, а само за пет пилета пържени, три легла и 5–6 кафета гъркът им взел 56 лева и в присъствието на околийския началник. Историкът Шкорпил, когото намерих в Месемврия на един

гръцки хан, който при тръгването си заплати на момчето, защото ханджията не се случи, но щом пристигна и момчето му каза, че гостът си заплатил толкоз, колкото било забележено в тефтера, той почна да вика, да се кара и да попържа, защо да му не надпише и да вземе повече нещо, понеже такива хора яли от *царска хазна* и не били за жалене. През месец август 1890 г., когато посетих гръцкото село Каваклий, само за три дни заплатих 28 лева, защото било уж всичко скъпо. При преминаването си през Орхание, останах една нощ в хана на цинцарина Хр. К. Нишковски и само за една супа, една призола, една чаша вино, едно легло и един чай трябвало да се заплатят 10 лева, като определено. Но не трябва да осъждам само гърците и цинцарите, защото такива се намират и между българите. Ханджията Георги Валчанов в с. Хвойна не се усрами да поиска 16 гроша за 16 оки сено, което конят ми изял само за една нощ, но ако кажех някому това, знаех, че не ще хвана вяра, аз взех и разписка от този безчестен и безобразен българин. Едничкият в с. Габарево (Казанлъшко) ханджия, за когото казват, че бил и протестантин, той се показа същински разбойник. През 1889 г., когато потеглих за Северна България, взех от Ив. Душков из Пловдив една полица, на която стойността да прибера в Казанлък, но като се побавих няколко дни в Хисарските бани, също и в Калофер, на 30 декември се отбих в с. Габарево на едничкия хан, където направих 2 лева разноски и помолих ханджията да ми посочи някое лице в Казанлък, на което да ги броя. Но като не остана съгласен на това, оставих му Иречековата история, която да ми повърне в Казанлък с лицето, от което ще получи двата лева, обаче той и на това не остана съгласен, защото му се поревнал часовникът ми, когото дръпна без никаква церемония, и без да му кажа нито дума, аз си заминах, а той се счита и до днес притежател на един часовник *дубле* на стойност три наполеона.

5. При нареждане на материала оказа се нужда за някои допълнителни сведения и справки, които поисках писмено от общинските управления, обаче освен от Габрово, Пирдоп, Джумая и Осман Пазар, отдругаде не отговориха, та бях заставен да посетя поне някои по-ближни градове и да трупам нови разноски върху старите. Когато една част от материала беше донякъде приготвена, от средства за отпечатване на книгата съвършено се лиших, а печатарските условия, които ми се предлагаха в такъв

случай, бяха доста тежки. А пък в Министерството на просвещението, в което са предвидени суми за помагане в отпечатването на такива литературни трудове, не желаех да се отнеса, нито да дам материала за преглеждане, защото с очите си бях видял внесени книжки още на 20 септември 1892 г., а върнати на 7 март 1894 г., и не от 100 коли материал в ръкопис, но от три печатани коли, и защото не бях забравил злоупотреблението с моята програма. Още, мнозина, които били внасяли материал за преглеждане, прочитали го на откъслеци в Сборника [за народни умотворения], или другаде. При това министър Живков никой път не отпускал помощи на хора, които не били негови приятели, или пък известни правителствени партизани, и които даже не припускал при себе си. В последното това и самият Живков ме увери. При обиколката си бях събрал някои стари книги и мраморни плочи с образи, които предадох в Народната библиотека, но една извънредно голяма глава, със стърчаща от 4 сантиметра на носа кост, която в присъствието на секретаря на околийския началник в Провадия и на други някои любопитни лица бях изкопал из един от римските времена гроб в крепостта, и която учуди всички, които я видяха в Провадия, исках да я предам на Живков, като на единственото по тази част длъжностно лице, а заедно с това да му явя за някои мраморни плочи с надписи, които издирих в много места, особено в с. Врачеш (Орханийско), каквито не бях виждал друг път, и за два гроба в Търново, в които се намирали останките на две тела, облечени в архиерейски одежди и с корона на главата, който да се разпореди за тяхното изваждане, и повече от 20 пъти отивах, даже и в дома му, но все бил *занят.* Напоследък, когато щях да оставя вече София и да замина пак по събиране сведения, предадох на разсилния една от програмите, с която вярвах да привлека вниманието на Живков и да ме повика при себе си, обаче разсилният ми върна програмата със следната забележка: „Министерството дава помощи за книги, които ще се печатат, и ако бъдат ръкописите предадени на рецензия“*.

---

* И до днес не мога да си обясня за тази Живкова забележка, която носи дата 12 февруари 1891 г., защото такава помощ не съм искал, нито пък можех и да искам тогава, когато книгата още не беше готова за печат, а обикалях по събиране сведения. (Неотбелязаните бележки са на автора. – Б.съст.)

Читателю! Като не съм хранил никаква надежда за помощ от Живков, не трябваше и да се отнасям до него, а опитах щастието си в някои стари приятели, на които обещавах даже и лихва да заплатя, те обаче под разни извинения, а всъщност разумява се, че златото е само техният приятел, па и техният бог, отказаха да ми помогнат. Най-после излезе една благородна душа, един добродетелен мъж, комуто един ден и публично ще благодаря като на благодетел, особено че не толкоз по приятелство, колкото от съчувствие към делото, постави се поръчител пред Народната банка в Пловдив, а после и пред Отоманската в София и първата част от книгата се отпечата. Но при изложените по-горе обстоятелства и при такива неприятни условия, като вземете предвид и друго едно, което не бих пожелал даже и на най-върлия си неприятел. Моля, недейте се показва толкоз строг в своята критика върху онова, което не съм добре изучил или пропуснал, и недейте става подражател на оногоз, който обича само да критикува, но не и да работи. А пък аз с благодарение ще посрещна всичко онова, което е достойно за допълнение и поправка при едно второ издание.

Да не се увеличава още повече обемът на книгата, избягнах титлите: величество, височество, блаженство, благородие, господин и пр. Изоставих засега и източниците на някои факти, защото повечето е черпено от дейци, очевидци, а само по църковния въпрос нещо и от писаното от Т. Бурмов и В. Теплов. Също и пропуснатите типографически погрешки ще бъдат напечатани в третата част.

Книгата „Княжество България“, при всичко, че ще съдържа такива сведения, особено третата част, и по съдържанието ѝ, някои я нарекоха Българска библия, обаче не я озаглавих с *културно*, *търговско*, *промишлено*, *учебно*, *църковно* и прочие отношение, защото е озаглавен Алманахът с тях.

Няма да обещавам чрез вестниците **най-големия и невиден досега подарък** *на оногоз, който купи книгата ми*, нито пък ще помисля, а не и да моля някого, за да се налага книгата ми, както това ставаше със „Записките“ на З. Стоянов и с Алманаха.

Петър Иванов, на когото Живков беше отпуснал няколкостотин лева за отпечатването на една малка книжка в превод, той известяваше чрез вестниците, че по тази причина намаля-

ва цената на книгата. Мен обаче, ако и да не е отпуснато нищо и никой не ми е помогнал, освен Негово царско височество [княз Фердинанд] пет наполеона, когато заминавах повторно да обходя Южна България, комуто крайно благодаря, и Негово високопреосвещенство търновский митрополит Климент един наполеон, и при всичко че изгубих цели шест години време и огромни разноски направих, за да не ме осъди някой, че съм вършил това както протестантските мисионери, които дълго време сеят, а отпосле жънат, цената на първата част, която се състои от 32 печатни коли, определих само три лева.

Втората част ще се тури под печат, щом се улесня от продажбата на първата.

Най-после да се не зловиди и да не ме осъждат ония лица, които се изобличават от собствените си дела като предатели едно време, шпиони, гръцки мекерета и прочие, защото „Историята е праведен и неумолим съдия“. Най-славните народи и най-великите мъже се съдят пред света от историята. Пред съдовището на историята победителите следват от техните победоносни коли: мъчителите не задават вече страх; принцовете се явяват съблечени от суетното величие. Онова само, което е честно, е полезно, а времето раздава равноправно възнагражденията си и наказанията си.

Декември 1894 г.
София

Съчинителят

Забележка. Книгата за минералните бани, които вече и анализирани и за която съм записал спомоществователи, ще бъде отпечатана заедно с третата част на книгата „Княжество България“.

Част I

КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

Княжеството се дели на две главни части – Северна и Южна, между които се протака от единия до другия край Стара планина, наричана в древните времена Ем или Хем, която Suidas казва, че получила това название от Ем, син на Борей и Оритихия. А за българското название, което се среща още в 1553 г., вярва се, че произхожда от нейния величествен вид, понеже българите, особено в Тракия, на голямото нещо казват и *старо*.

Между населението на Искрецката околия, както и в други някои места, никой път не се чува думата *Стара*, но *Голямата планина*. Също и турците я наричат *Коджа балкан* (Голяма планина).

Северната част на тази планина е повече покрита с дървета, отколкото южната; нейните ребра са много по-дълги; тя е по-гъсто населена и по нея са разположени градовете: Кула, Белоградчик, Берковица, Враца, Орхание, Тетевен, Троян, Ловеч, Севлиево, Габрово, Трявна, Дряново, Елена, Търново, Горна Оряховица, Лясковец, Кесарево, Попово, Джумая, Осман Пазар, Преслав, Шумен, Ново село, Провадия, Варна.

Всеки един близък от Стара планина при някой от тези градове връх носи прилагателното и на града, а някои местности носят и особени названия. Онази част, която обема Джумайската, Поповската и северната страна на Османпазарската околия, нарича се *Тузлук*. Някои казват, особено пък жителите в Тузлука, че едно време се намирало сол в тази местност, та за това била наречена *Тузлук* (солно място). Други са писали, че произходила от *тоз* (прах). А пък Иречек казва, че първобитното название било дюзлюк (равнище). Турците го произнасят и пишат *Тузлук*: преданието също гласи, че произхожда от туз (сол). Най-после и местността, като не е равнище, по-лесно може да се приеме първото.

Друга една прелестна местност, наречена Герлово, се намира на югоизток от Осман Пазар. Тя била населена само с българи, но от големите притеснения напуснали своите жилища и мястото за няколко години останало празно. През 1770 г. султанът заселил в него около 20 000 души турци, които дошли из Азия със седем войводи. Старшият се именувал Герил, та и местността била наречена на негово име – *Герилово*. Джорджич пише, че в тази местност едно време имало лозя и добри нивя. До 1875 г. от 40-те села само Върбица било българско.

Едно доста голямо пространство от планински възвишения, наречено Делиорман (луд или буен лес), обема околиите Балбунарска, Тутраканска, Кеманларска, Силистренска, Аккадънларска, Куртбунарска, половината от Добричка, по една част от Балчишка, Варненска, Провадийска, Новопазарска, Разградска, Русенска и свършва с върха Левент табия при Русе.

Жителите в Делиормана казват, че в тези места такъв силен вятър веял понякогаш, щото като почне да духа, дърветата се блъскали едно о друго, гората ставала като луда и по-силен шум издавала от морските вълни, та затова било наречено Делиорман*!

Този Буен лес, който е изобщо покрит с гора, особено околиите Куртбунарска, Аккадънларска, Кеманларска и Балбунарска, съвършено е лишен от вода; жителите при всяко едно село са изкопали широк *гьол* (блато) и когато вали дъжд, той се изпълва с вода, която служи за поене на добитъка и която, от дългото стоене, ако да е покрита и със зелен жабурняк, но често пъти служи и за пиене. В някои места жителите носят вода за пиене с кола от 10 километра разстояние. Негде и то в по-ниските места са построили толкоз дълбоки кладенци, щото водата се изважда с *чарк*, който се върти от кон. Тези места са населени по-рядко и изключително с турци.

На запад от Делиорман между полите на Стара планина и Дунав до река Лом се простират почти голи поляни, населени с българи, помаци и една част власи край Дунав.

Под южните поли на Стара планина са разположени само градовете Айтос и Сливен.

---

* Други казват, защото се намирали тук много луди хора; но това се вижда доста далеч от истината.

В римско време през Стара планина имало построен път, наричан *Траянов път*, който съединявал Пловдив с дунавските градове Нове (Стъклен) при Свищов и Езеус при устието на река Искър. Той минавал през селата Хисар, Анево, Текия за Троян и Ловеч, но кога е запустял, не се знае.

До 1837 г. преминаването с кола през Стара планина е било доста трудно. Тогава е построен път през Шипченския проход от султан Махмуд, който на 8 май посетил Габрово и Търново. В същото време той построил път и от Карнобат за Шумен, но както единият, тъй и другият скоро били развалени и през 1855 г., по време на Кримската война, първият бил поправен от султан Меджид.

В 1863 г. по заповед на Митхад паша е построен проходът Св. Никола, който води от Пирот за Лом, а после са построени и други проходи, за които е споменато в описанието на градовете.

Под южните поли в средната част на Стара планина се протака едно разклонение от нея, наречено Средна гора. Това название е получила, види се, че се намира между Стара планина и Родопите. Западният край на Средна гора захваща почти от Софийската котловина, а източният се свършва до самото селце Мехрем бей на югозапад от Сливен.

Реките Стряма и Тополница са пресекли и разделили Средна гора на три части: Сърнена гора, Средна гора и Ихтиманска гора. Собствено Средна гора е по-висока, покрита повечето с бук, на много места непроходима, а най-високият ѝ връх е *Богдан* (1572 м).

Между Средна гора и Стара планина се протака дълбока и плодородна долина, наричана Розова долина и Райска градина, в която са разположени градовете Казанлък, Калофер, Карлово, Сопот, Клисура, Пирдоп, Златица и много села.

Във времето на султан Мохамед II (1451–1481) най-ближният му паша, Касабоглу Мехмед, който бил един измежду по-учените на онова време и доста богат, построил изново пътя от Цариград до Белград, който минавал през Одрин, Пловдив и прекарал го през коритото на река Стряма край селата Войнягово, Дъбине, Карачево, Татари, Иганово, Рахманларе, Клисура, Златица за София. От останките на този път, които на много места се срещат в коритото на река Стряма, вижда се, че той е бил като днешните шосета, само по-корубест, с по-едри камъни постлан и с обкопи

отстрани. Същият паша построил една джамия в с. Мирково и друга с две кубета в София.

Под южните поли на Средна гора лежат Стара Загора, Старо ново село и Ихтиман, а вътре градовете Панагюрище, Копривщица и няколко села.

Ниското седло от *Стражата* до Калофер, което е водоразделна черта между коритата на реките Стряма и Тунджа, свързва Стара планина със Средна гора.

От разклоненията на Сърнена гора са образувани Чирпанските възвишения, Святоилийските върхове, Манастирските върхове и Сакар планина (900 м), която е около 15 км към юг от Каваклий, в ъгъла между реките Тунджа и Марица, и съпределна между Княжеството и Турция.

Думата *Сакар* е турска, която на български значи *лис**, а за названието на планината Сакар някои казват, че произходило от племето скарди, което населявало някога тези места, също и ближното до планината село Искюдар, което едно време било град, получил названието си от това племе. Ако се вземе това за вярно, тогава иде въпросът откъде е получила същото название и онази *Сакар планина*, която се намира на северозапад от Котел.

Планината Сакар е покрита с дъб, габер, а в онази част, където минава река Тунджа, и с тополи, върби и други дървета. Тя обема около 30 000 уврата пространство и в турско време се даваше от правителството под наем заедно с нивите, ливадите, овцете и другите животни, които се намираха в имението на чифлика на одринския стар императорски палат.

На изток от Бургаския залив по крайбрежието до Цариград се простира планината Странджа, която е също от южните разклонения на Стара планина и която била получила названието си от византийския градец Сергенджион, находящ се едно време на мястото на сегашното село Серген. От тази богата с всякакъв вид дървета, изобилна с пасбища и води планина, малка една част съвпада в Княжеството, и то в Бургаската околия, и отделните ѝ конусообразни върхове – Голям и Малък Бакаджик в Караагачко и Ямболско.

---

* Лис – плешивина; Сакар – добитък с бяло петно на челото. – Б.р.

Между населението в тази планина – от Лозен до Черно море на изток и до полите ѝ на север, нейното название никак не е известно. Изобщо на това пространство казват *Хасекията* и жителите се наричат *хасекийци*. Хасекия е турска дума, която значи *придворен човек на султана*. Разбира се, че тази местност е заселена от такъв някой султански човек и получила неговото название – *Хасекия*.

Над самата столица – София, се въздига планината Витоша, или както шопите в Софийско я наричат Видоша, която в старо време е носила названието *Дунакс* и *Донук*. Тя е, може да се каже, единствената в Княжеството, която обема твърде малко пространство, а с височините си достига и Стара планина. Средната ѝ височина е 1920 м, а Черни връх, който е съпределен между околиите Софийска и Самоковска, достига 2287 м.

Южната част на Витоша се простира до планината Верила (1419 м), а пък последната чрез Клисурския проход се свързва с планината Рила. В старите времена Рила е наричана *Скомброс*, а през деветото столетие, когато св. Иван живял в нея, е наричана Рила, но кога е получила това съкратено от (Ве)Рила название, не се знае. Тя е най-високата планина в България. Средната ѝ височина е 2130 м, а върхът Люботрен 3050 м*. Освен горният ѝ гребен, който е гол и скалист, изобщо е покрита с високи чамови дървета. В нея се намират много останки от древно време.

Под северните ѝ поли са разположени селата Костенец, Долна баня, градът Самоков, на северозапад – Дупница, а на югозапад – Джумая в Турско.

Успоредно със Средна гора се простират Родопите, които са спазили и старото си название. Иречек казва, че тяхното название произхождало от град Меропа, който се намирал някогаш в тези планини. Други са писали, че то произхожда от *рудокопи*, съкратено Рудо(ко)пи, тъй като в старо време тези места били богати с разни рудници, па и сега даже се намират в селото Карабаа рудници за воденични камъни, в селото Литица за мрамор, в Димотишко и Ахъчелебийско се намират каменни въглища, рудници за златен пясък и пр. Родопите се разделят на Източни, Западни, Южни и собствени Родопи, наричани и Доспат или Деспот планина.

---

* Връх Мусала, висок 2925,4 м. – Б.р.

Родопите се простират на юг до Бяло море и широчината им някъде достига до 180 км, но в Княжеството съвпада малка една продълговата от изток към запад част от ребрата ѝ, край която са разположени градовете Харманли, Хасково, Станимака, а във вътрешността лежат околиите Рупчоска и Пещерска с град Пещера*.

Княжеството обема 99 000 км^2 пространство, от които 56 515 попадат в Северна и 42 485 в Южна България.

В Берлинския конгрес освободената част от нашето отечество се наименова България, а полуосвободената – Източна Румелия, като че е наблизо и Западната, та да се различават една от друга.

Откогато почна да се издава в Пловдив вестникът „Южна България“, оттогава думата Източна Румелия по-рядко се чуваше между населението, а със Съединението тя съвършено изгасна. Сега ние казваме, четем и пишем Северна и Южна България и като да не знаем, че Стара планина е границата между тях, означаваме ги тъй, както са ни показани от европейците, което множина са направили и за Родопите, като казват: *Родопите отграничават България от Македония*.

Княжеството се простира от изток към запад двойно, отколкото от север към юг, а като средоточие може да се вземе градецът Калофер.

В турско време пътуването из България освен че беше доста трудно, но за българина и опасно. Тогава нямаше шосета, а туктаме калдъръми и те повечето развалени.

През 1862 г. е почнато шосе от София за Пловдив, а през 1864 г. от Пловдив за Одрин. През 1865 г. са свързани Търново с Бяла и оттогава постепенно са построявани от населението, като плащаше всеки един жител 20 гроша или работеше четири дни в годината. А пък под всеки трън и разбойник се криеше. Ежедневните новини, които се чуваха в градове и села, бяха: Иван обрали, Стоян заклали, Драган убили и пр. Тогава някои от мъжете из разни градове се виждаха един-друг само по панаирите, а жените, когато отиваха в Рилския манастир на поклонение и като се завръщаха, разказваха кои какво облекло носели и как говорели.

---

* Гори, лесове, поляни, езера, реки и пр. са изложени в описанието на градовете.

Панаирджиите, както и манастирските поклонници, се придружаваха от няколко заптиета от стража до стража, на които се заплащаше по няколко гроша.

Свързването на един град с друг като е било почти прекъснато и книжнината ни като е била съвършено изгаснала, [но] българите във всеки ъгъл на нашето отечество са спазили наречието, нравите, обичаите и облеклото на своите прадеди. Само между българите в Тракийските полета тази разлика дотолкоз не се забелязва освен в облеклото на селянина, а за гражданина, ако и да не е още станало общо, но наближава да стане, тъй също и наречието.

Според някои историци Тракия била получила това название от името на Тирас, седми син Иафетов, на когото под предводителството едно многочислено племе тръгнало след потопа от Индия, минало Босфора и заселило се в тази страна.

Когато римляните завладели Тракия, почнали да я наричат и Романия, а после от Романия – Ромелия.

Някои искат да кажат, че турците я нарекли Урум – или (Гръцка земя), още когато нахлули в тази страна, като мислели, че тя е населена само с гърци.

В турско време християнското население в Тракия е живяло донякъде по-свободно, отколкото в другите части на отечеството и за това, види се, често пъти са ставали преселявания из Югозападна и Северна България.

Тракийското население изобщо по-отдавна е прегърнало образованието и в нравствено отношение по-високо стои от онова на Югозападна и Северна България. И днес даже нито в един град човек не може да срещне по хотелите моми и жени служанки, нито кръчмарки, готвачки или пък да прибира някой в къщата си пътници както в хан.

Облеклото на тракийския селянин, ако и да е разнообразно, обаче съвършено се различава от облеклото на селянина в Северна и Югозападна България.

Ний, като сме описали нрави, обичаи, както и облеклото в описанието на градовете, тук ще изложим само наречието, което можахме да изучим в разните страни на Княжеството.

В планинските села Еркеч, Голица и Паницово (Анхиалско) жителите, види се, да са преселени отдавна време из Рупчоско, които, освен че са спазили облеклото си, но и наречието не са изгубили.

Буквите **ъ**, **ь** и **ѫ**, произнасят на а: па̀рво, сва̀рши, воздà̀ша, та̀рси, дà̀лги, обра̀ща и пр., още те казват:

Клѣпки – обуща на малки деца, турски патъци

Кокорец – горделив човек*.

Планици – ягоди.

Прочка – малка врата, комшулук.

Ягоди – черници.

Българите, изобщо, казват: дадох или взех една шепа сол. Тук в даването и взимането се прави разлика. Онзи, който дава, за него казват, че дал един хват сол, а който взима, той приел една шепа сол.

В Бургаската околия, особено в Хасекията, говорят едно наречие, приблизително на онова, което говорят в полските села около Кюстендил и в единствените съществителни мъжки имена члена не употребяват, които и окончават на *о*: коньо, воло, човеко, мосто и пр. Още, и мъжете носят същото облекло, без ни най-малката разлика. Тук е спазено предание, че няколко села из Кюстендилско от турските свирепства били принудени да напуснат своите огнища, потеглили към Цариград и като пристигнали в Одрин, султанът се случил в последния град, отправил ги за Хасекията, където се заселили в празните дотогава места.

В Айтоско и Карнобатско казват:

Ляп – хляб

Мамули – царевици

Млого – много

Планици – ягоди

Тенко – тънко

Хухлеши – пължкови**

Ягоди – черници.

---

* В Югозападна България, когато някой върви гордо, казват: „Я погледнете тогози как се кокори.“ Другаде казват – пери се, а някъде – надува се.

** Пължковите имат разни названия, като: буери, мелчови, охлюви, павли, плужеци, пужови, пъжкови, рожкови, хулешки, хухлеши, шалянги, шалянгози, шолмене, но ний ще обясняваме тези названия с думата пължкови, като по-общоупотребителна и произхождаща от пълзи.